

FRÅN KYRKSÖCKEN

TILL STORKOMMUN

Av biskop JOHN CULLBERG

OM FÅ år torde den stora omorganisationen av landsbygdens kommunindelning vara slutförd, varigenom alla kommuner under en viss storleksordning förlora sin självständighet och uppgå i ett större sammanhang, den s. k. *storkommunen*. Nyordningen får icke i alla delar av vårt land lika revolutionerande konsekvenser. I mellersta och norra Sverige med dess av gammalt stora socknar kommer den hävdvunna indelningen i stor utsträckning att bibehållas. Annorlunda ställer det sig i Mälardalen och bygderna söder därom. Här kommer den stora kommundöden att skoningslöst gå fram, mångenstädes utan att lämna någonting kvar av de åldriga socknarna, vad deras ställning i borgerligt avseende beträffar. I stället tillskapas nya kommunala enheter, som skola vara bättre anpassade för nutidens sociala och ekonomiska politik.

Uppgiften att dra de nya gränserna har för våra länsstyrelser icke varit lätt. Man har haft att övervinna icke blott de organisatoriska svårigheterna, utan ofta även ett starkt motstånd från de berörda parterna. Mest ha väl gensagorna kommit från socknar, där man med stor olust sett fram mot en sammankoppling med kommuner, med vilka man icke haft och icke ville ha någon gemenskap. Frågan om naturliga centralorter i de blivande storkommunerna har också spelat en betydande roll. Vid sidan härav har en principiell kritik gjort sig gällande. Åtskilliga socknar ha icke kunnat finna sig vid utsikten att nödgas uppge mångsekelgammal självständighet; de ha helt enkelt rest ett envist anspråk på att få fortsätta sitt eget liv, även om det skulle kosta dryga ekonomiska offer. Men utvecklingen har syntas ödesbestämd, och vrenska protester ha båtat föga.

Man kan ju också fråga sig, varför man egentligen skall behöva bråka för en territoriell indelningsfrågas skull. I många fall ha genom landsbygdens avfolkning kommunerna blivit notoriskt

för små och svaga för att kunna klara skolväsen och socialvård enligt moderna anspråk. Flerstädes kan visserligen kommunsammanslagningen icke stödja sig på så tydliga grunder. Men det är onekligen rationellare med — inom en viss gräns — stora kommuner än med små. Skatteunderlaget blir större, och organisationen blir effektivare. I förnuftets tidsålder — det är ju den vi leva i? — är det väl det rationella man har att räkna med. Vadan all denna olust, som förspörjes inför kommunreformen?

För att få svar på den frågan måste man gå tillbaka till kommunens historiska ursprung i *kyrksöcknen*.

*

Våra socknars första historia är höljd i dunkel. Frågan, om den medeltida sockenindelningen kan spåras tillbaka till hednisk tid, besvaras inom forskningen olika. Somliga mena, att det icke finns någon som helst antydning i denna riktning (så E. Lundberg). På sistone ha emellertid vissa intressanta iakttagelser gjorts, som synas ge vid handen, att de äldsta kyrkorna ofta byggts på eller i närheten av en hednisk kultplats, kring vilken en viss religiös gemenskap redan vuxit fram (så G. Ekström 1949). Härmed må förhålla sig hur som helst, så mycket torde vara tydligt, att sockengränserna äro av medeltida ursprung, samt att denna geografiska indelning i vårt land (bortsett från övre Norrland) i stort sett var genomförd redan vid början av 1300-talet, d. v. s. just då kristendomens ställning hunnit bli helt stabiliserad. Härur kan den slutsatsen omedelbart dragas, att den svenska sockenindelningen, ev. med viss anknytning till hedniska kultcentra, direkt sammanhänger med den kristna kyrkans segertåg.

Denna slutsats bekräftas av vad vi veta om de omständigheter, som ledde till sockenbildning. Förloppet kan med tämligen stor säkerhet rekonstrueras. I hednisk tid har bebyggelsen bestått av stormansgårdar samt större och mindre byar. Dessa sammanhölls politiskt, socialt och religiöst inom häradsgränsen (i Svealand hundare). Dessutom torde ett antal smärre kultorter ha utövat en viss dragningskraft på de kringboende. När så kristendomen genom missionärerna nått gårdarna och byarna, och invånarna mottagit dopet, uppstod snart kravet på en kristen kultplats, som låg inom någorlunda bekvämt räckhåll för befolkningen — det gällde ju att om möjligt söndagligen bevista mässan och att i mångfaldiga livssammanhang få del av de kyrkliga handlingarna. Såsom antytts kunde man vid kyrkobygget stundom gripa

tjuren vid hornen genom att »överta» en redan befintlig, hednisk kultplats. Därmed vann man två ting: dels omintetgjordes det hedniska inflytandet från platsen i fråga, dels utnyttjades dess ställning som religiöst centrum i den nya religionens tjänst. I vissa fall byggdes en gårdskyrka av någon storman; i allmänhet skedde dock kyrkobygget genom böndernas försorg. Våra medeltida landskapslagar berätta, hur det gick till. Den ålderdomliga Dalalagen har följande version (N. Sjödahls text): »Bönderna förde fram stock och sten och grävde grundval och gjorde kyrka. Nu när kyrkan var byggd och färdig att invigas, då sände de en nämnd av tolv män till biskopen att bedja om präst, så som rätt är. Bönderna äge rätt att inom sex månader välja den präst, som de vilja hava. Sedan sex månader äro förlidna, skall biskopen hava rätt att giva dem den präst han vill.» Vidare föreskrives bl. a., hur prästen skall få hus och föda (jord, tionde o. s. v.). Den viktiga frågan är i detta sammanhang, vilka »bönder» som här avses. Västmannalagen, som synes förutsätta ett mer framskridet stadium, använder på motsvarande ställe uttrycket »de bönder, som äro där i socknen». Emellertid är det i verkligheten byggandet av kyrka (ev. i anknytning till ett motsvarande förkristet kultcentrum), som ger upphov till sockenbildningen. Ordet »socken» hänger samman med det medeltida verbet »sokna» (söka) och betecknar det område, inom vilket man »söker» samma kyrka. Kring detta område dras sockengränsen. Det är m. a. o. det ur den kristna livssynen framvuxna gemensamma intresset för kyrkobygget, kyrkans och prästens underhåll och framför allt för kyrkans gudstjänst och kulthandlingar, som tar sig uttryck i sockenbildningen. På goda grunder bär därför socknen av gammalt beteckningen »kyrksocken».

Socknen är alltså från början det geografiska område, inom vilket en gemenskap kring kyrkan och dess budskap vuxit fram. Denna gemenskap får sin påtagliga symbol i själva sockenkyrkan, där man samlas till kult och rådslag (kyrkvallen), men den tar sig också organisatoriska uttryck. Förutom av prästen och klockaren omhänderhas de gemensamma angelägenheterna av de båda kyrkvärdarna (kyrkovärjande) och tolvmannanämnden (jfr citatet ovan ur Dalalagens kyrkobalk), senare ersatt av de sexmän, som utgöra kyrkorådets direkta föregångare. Stundom omnämnes redan under medeltiden även sockenstämma eller socken-ting, varmed avses den på kyrkvallen till rådslag församlade menigheten.

Av intresse är, att föreställningen om socknens rätt till *självstyrelse* helt går tillbaka på dess ursprung i den lokala bondekyrkan. På kontinenten var lokalförsamlingen merendels en skapelse av kyrkoledningen; annorstädes, såsom i Norge, organiserades den av den världsliga överheten i samband med landets kristnande. I intetdera fallet kunde det bli tal om någon nämnvärd självstyrelse. Hos oss var det, såsom nämnts, vanligen bönderna själva, som beslöto och verkställde kyrkobygget, utsågo präst och genom egna organ ombesörjde sockenangelägenheterna. Därav kom en även för den kanoniska rätten okänd självständighet i den medeltida svenska kyrksocknens liv. Reformationen underströk ytterligare detta drag dels genom sin evangeliskt fattade kyrko- och församlingstanke — kyrkostyrelsen har att ingripa blott i syfte att förhjälpa församlingen att bättre leva sitt eget liv — dels genom att knäsattna vissa naturrättsliga idéer om den enskilda församlingen som en självstyrande enhet. Denna ideologi underbygger kravet på lokalförsamlingens frihet att själv kalla präst (Y. Brilioth), men den tar sig också många andra uttryck.

Kyrkligt sett har socknens struktur väsentligen bibehållits ända in i våra dagar. Detta betyder naturligtvis icke, att de medeltida socknarna över allt skulle kvarleva i sin ursprungliga utsträckning. Här och var ha på grund av stigande befolkningstal församlingsdelningar kommit till stånd, varvid den nya församlingens självständighet markerats genom byggande av sockenkyrka och tillsättande av egen kyrkoherde, detta helt i linje med den medeltida traditionen. Å andra sidan har landsbygdens avfolkning särskilt på senare tid fått till följd, att två eller flera grannsocknar sammanlagts till ett pastorat med gemensam kyrkoherde, varvid dock de enskilda socknarnas självstyrelse i största möjliga utsträckning plägat bevaras (egna kyrkoråd, kyrkstämmor etc.). Endast i undantagsfall ha två kyrkoförsamlingar fogats ihop till en enda. Där detta skett, synes det f. ö. i regel ha medfört besvärliga komplikationer.

Socknarnas organisatoriska enhet på kyrklig grund sönderbröts först genom kommunallagarna av 1862, då uppdelningen gjordes mellan den kyrkliga och den borgerliga »kommunen». Den gamla sockenstämman klövs i kyrkostämma och kommunalstämma, så småningom i alla större församlingar avlösta av fullmäktigeinstitutioner. Skolärendena, som länge obligatoriskt hänfördes till den »kyrkliga kommunen», ha nu på de flesta håll flyttats över

till den borgerliga (skolstyrelsen). Utvecklingen har här som på andra områden kännetecknats av den fortgående sekulariseringen. I och för sig är kanske icke mycket att säga om detta. Det snabba utbyggandet av socialvård och undervisningsväsen har sakligt sett framtvingat en nyorganisation, där kyrkan utan alltför stort vemod kunnat se sina forna skötebarn vandra egna vägar. Varken ur organisatorisk eller administrativ synpunkt hade det varit möjligt för kyrkan att här behålla ledningen utan att allvarligt nödgas eftersätta sin egentliga religiösa uppgift.

Två ting måste emellertid i detta sammanhang beaktas.

Det första är det successiva *avlägsnandet från den gamla svenska självstyrelselinjen*. Kanske är det karakteristiskt, att det ursvenska ordet »socken» alltmer utbytes mot importordet »kommun». Sockenskrivaren anser det finare att kallas kommunalkamrer, sockenstugan blir kommunalhus. På fasaden till ett stort ålderdomshem i mitt stift stod det i varje fall för ett par år sedan med väldiga svarta bokstäver »X:s kommunhem». Sådant innebär en förfulning och utarmning av de språkliga beteckningarna för socknens organ och inrättningar. Värre är dock, att den svenska linjens övergivande synes dra med sig självstyrelsens förfall. Detta är egentligen föga underligt. Sedan man tappat bort den kyrkliga motiveringen för socknens självstyrelse, har denna i själva verket kommit att hänga i luften. Medan socknen är en historisk-andlig enhet, framvuxen ur de irrationella djupen, är kommunen en rationell intressegemenskap i och för vissa ekonomiska och administrativa syften. Under det att sockengemenskapen konstituerades av sökandet till samma kyrka, som var sockenbornas gemensamma andliga hem, söka sig storkommunens invånare till något municipalsamhälle med kommunalkontor, affärer, bio och i bästa fall systembolag. Det kan inte bli riktigt detsamma. Och om de gemensamma kommunala angelägenheterna, särskilt beträffande skola och socialvård, lika bra eller bättre kunna tillgodoses genom de centrala statliga myndigheternas försorg, blir det närmast ett utslag av lokalpatriotiskt känslotänkande att hålla fast vid den kommunala självstyrelsen. Tendensen till en slik centralisering är också uppenbar. Med bister ironi konstaterar man nu ute i skolstyrelserna, att dessas uppgifter snart torde komma att begränsas till renhållning och ifyllande av blanketter. Detta är otvivelaktigt viktiga uppgifter. Men det blir nog anledning att tala ganska tyst om kommunal självstyrelse.

Den andra anmärkningen gäller *sekulariseringsprocessens inner-sida*. Kyrksocknarnas handläggning av de sociala och pedagogiska angelägenheterna hade sina uppenbara brister. Särskilt fattigvården var flerstädes ur modern synpunkt under all kritik. Likaså ter sig en skolsal av gammal typ åtskilligt ödslig och arm i jämförelse med nutidens kommunala skolpalats. Och undervisningen i en 1800-talsskola (för att icke tala om tidigare skeden) skulle vålla en nutida pedagog många grå hår. Det är fast obegripligt, att de gångna seklernas stackars skolbarn över huvud kunde växa upp till ganska duktiga människor, hos vilka de teoretiskt ofrånkomliga komplexen icke satte alltför märkbara spår! Ironien bakom det sagda avser inte att dölja en hemlig önskan att i vårt skolväsen återinföra övervunna pedagogiska principer. Och det är och förblir en mörk fläck på kyrkan, att den inte kraftigare reagerade mot fattigauktionerna. Emellertid är det alltid lätt att kritisera och döma i efterhand, mot bakgrund av den levnadsstandard och de normer, som senare arbetat sig fram. I varje fall balanserades den gamla sockenpolitikens otvivelaktiga avigsidor av förankringen i den kristna synen på livet och människan, som mitt i allt armod gav tillvaron rymd och mening. Det förefaller, som vore man nu alltför benägen att kasta ut barnet med badvattnet. Gedigen kommunal och statlig ålderdomsvård av modernt snitt med folkpensioner och förstklassiga vårdhem överflödiggör inte kyrkans strävan att lära människor se något av livets djupaste innebörd. Och en skola motsvarar inte kravet på ungdomens fostran till goda och trygga medborgare i ett fritt land, om den undanhåller samma ungdom den kristna livssyn, som är underlaget för hela vår västerländska kultur.

*

De från kyrksocknarna utgångna kommunerna gå nu alltså vidare på upplösningens väg. Vare sig de på myndigheternas order begå harakiri för att återuppstå i storkommunens ekonomiska intressegemenskap, eller de geografiskt fortbestå med alltmer vidgad klyfta mot sitt ursprung, kyrkoförsamlingen, komma de att tömmas på det blod, som gjort dem till levande organismer. Naturligtvis blir denna process mest påtaglig i förra fallet. Man kan fråga sig, om denna operation till döds av de historiskt framvuxna sockenkommunerna verkligen varit nödvändig. Hade det icke varit möjligt att lösa de organisatoriska problemen inom ramen av kommunalförbund med vidgade befogenheter? Frågan kom-

mer väl aldrig att besvaras. Ordern uppifrån är given, och den skall åtllydas — »so oder so», som det plägade heta i andra, nu lyckligen övervunna diktatoriska sammanhang. I sista hand ha sockenkommunerna för resten sig själva att skylla. De ha redan tidigare i stor utsträckning skurit av navelsträngen, som förband dem med moderkroppen. Därför äro de dömda att leva sitt skenliv i blanketternas tecken.

Så blir socknen återigen en rent kyrklig angelägenhet, en kyrksocken. Kyrkoförsamlingen får förtroendeuppdraget att förvalta livsarvet från det förgångna. Trots alla försäkringar, att kommunalreformen icke skall påverka den kyrkliga indelningen, börja emellertid redan olycksprofeter kraxa om att även kyrkoförsamlingarna snart ha att dra konsekvenserna av nyordningen. Skall förödelsen drabba även dem, inte blott genom nya pastoratsbildningar — det kan man väl till nöds finna sig i — utan också genom sammanslagning av socknar till större församlingar? Skola gamla sockenkyrkor avlysas, därför att man inte orkar hålla den hävdvunna gemenskapen vid liv? Svaret kommer att ges av socknarna själva. Livsvillkoret är, att man återupptäcker sin kyrka såsom sockengemenskapens kraftcentral. Våra kyrksocknar komma att leva vidare, om de åter bli till de områden, där man söker — verkligen söker — samma kyrka.